

דיאלוג בחוג הארץ לפני 181 שנה

שיחה בין שנת תק"ס ובין שנת תקס"א

(עיון בזיאור של הדיאלוג)

מאת משה פלאי

עיון בזיאור של הדיאלוגים בראשיהם של הסיפור העברית החדשה מביאנו — לדיאלוג מיוחד במינו הנקרא "שיחה בין שנת תק"ס ובין שנת תקס"א", שנדפס כקונטרס בספטמבר 1800 בפראג לקראת ראש השנה.

מחברה של ה"שיחה" הוא כנראה ברוך ייטליש, אחד ממשכילי פראג.¹ הוא היה ממשתתפי המאסף, כתב-העת של המשכילים העבריים בגרמניה, וחיבר את הספר הפולמוסי האורב.

עיקרה של ה"שיחה": ביקורת חריפה על דעותיהם ומינהגיהם של בני הכת הפראנקיסטית לרגל חילופי השנים ועל רקע תחזית קץ-הימים שרווחה באותו פרק זמן (עם חילופי המאות, לפי הספירה הכללית). ה"שיחה" מתקיימת בערב ראש השנה תקס"א, בעת פגישת שתי השנים: השנה החולפת, תק"ס, והחדשה, תקס"א, עם "חילופי המישרות" השתיים משוחחות ביניהן על אירועי שנת תק"ס.

השיחה קולחת לאורך 36 עמודי הקונטרס, כשהשנה החולפת מגלה לרעותה החדשה את אשר התחולל בקרב היהדות בזמן שלטונה, ובעיקר היא מרחיבה את הדיבור על תופעת משיחיות-השקר, שכנראה התגברה באותו זמן. ה"שיחה" היא אפוא אחת התגובות המעניינות על התנועה הפראנקיסטית שזכתה לעיצוב סיפורי בצורה של שיחה מיברית.

הזיאור של ה"שיחות" בסיפורת האירופית זכה לסוגות-מישנה, ומאות שיחות נדפסו במאות הי"ח והי"ט בלשונות האירופיות השונות. היו מהן שסווגו כ"שיחות המתים" — Dialogues of the Dead — — (שיחות המתקיימות בעולם האמת ועניינין סאטירי או דידאקטי), מהן שיחות בין אנשים חיים ומתים, ומהן שיחות דידאקטיות-חינוכיות בין מורה לתלמיד, ועוד כהנה וכהנה.

בסיפורת ההשכלה העברית לא נפוצו השיחות כבסיפורת האירופית, ואף על-פי-כן אנו מוצאים כמה מן הסוגות השונות הן בכתבי-העת והן כפירסומים עצמאיים.

ידועה ה"שיחה בארץ החיים" לאהרון וולפסון, שנדפסה בהמאסף², והיא סאטירה בוטה, שדמויותיה הן הרמב"ם, הרמב"ן (משה בן מנחם — מנדלסון) ופלוני, רב חרדי. שיחתו של שלמה לוויזון, "שיחה בעולם הנשמות", שנדפסה בשנת 1811, היא חינוכית דידאקטית, והיא עוסקת

1. ראה מאמרה של רות קסטנברג-גלדשטיין, "מי היה מחבר ה"שיחה בין שנת תק"ס ובין שנת תקס"א, קרית ספר, מ', תשכ"ה, עמ' 569-570.
2. עליה הרצינית בקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות שהתקיים בירושלים באוגוסט 1981. נוסח ההרצאה, "לבחינת הזיאור של ה"שיחה בארץ החיים" בסיפורת ההשכלה העברית", יידפס בדברי הקונגרס.
3. ועיין במאמרו של גרשום שלום, "מצוה הבאה בעבדה", כנסת, ב', תרצ"ז, עמ' 392, ישראל צינברג; תולדות ספרות ישראל, ה', עמ' 151.
4. בשער: "אשה אל אחותה מדברת"; עמ' 1: "תקס"א [פוגשת את חברתה תק"ס...]
5. בעמוד השער.
6. שנת תק"ס "מבסה פניה" בכושה — עמ' 4; תק"ס מדברת מתוך דמעות בושה — מע' 5; תקס"א מצטרפת לכביה לאחר ששמעה את סיפורה הנוגה — עמ' 26.
7. "מבסה פניה" — עמ' 4; "נותנת לה ידה" לשלום — עמ' 1; נשיאת כפיים לתפילה — עמ' 25.
8. "עיר ואם בישראל פראג הכירה" — עמ' 8.

בענייני דיקדוק (שיחה בין רד"ק והמשכיל-המדקדק יואל ברי"ל). שיחה אחרת, "קול מחצצים", מאת טוביהו פדר, היא סאטירה נוקבת כנגד מנדל לפין וכנגד התרגום ליידיש של ספר 'משלי' אשר חיבר.

עיונו ב"שיחה" שלפנינו מבקש לעמוד בעיקר על בחינותיה הסיפוריות מתוך זיקתה לסוגה הסיפורתית של הדיאלוג. לא נטפל, במיסגרת מאמר זה, בפולמוס הפראנקיסטי ובמידע הנמסר לנו עליו, על אף חשיבותו המובנת מאליה.³

בניגוד ל"שיחות המתים" העבריות שבהן משתתפות דמויות היסטוריות ידועים שם כרמב"ם והרמב"ן, המאופיינות כל אחת על-פי דרכה, השיחה הנידונה אינה מצטיינת באיפיון הדמויות באופן ייחודי. שתי השנים מאופיינות כשתי נשים⁴, אך נשיותן חיוורת ביותר וכמעט שאינה יוצאת מגדר סיווג דיקדוקי כנקבה. כבר בכותרת-המישנה קובע המחבר את דמיון לנשים לשם הבהרת מהות הדמויות: "אשה אל אחות המדברת כנוף [= כגוף] בעלת חיים".⁵

עם זאת, יש הרכה בהתנהגותן המעיד על נשיותן — — כתפיסה גברית: השתיים מרכות בככי על המצב בקרב יהדות זמנן וכמה פעמים הן מאופיינות כמלאות בושה באופן פמיניסטי למדי וכרגשניות כמדיה רכה.⁶

בתוך כך מוזכרים אברי גוף של הדמויות המציינים פעולה זו או אחרת, כגון הפנים או היד.⁷ וכך משרטט המחבר צללית כלשהי (silhouette) של הדמויות, אך אין לאיפיון זה כל צד ייחודי. איזכור זה של אברים לשם איפיון כלשהו מצוי בעיקר בעמודיה הראשונים של השיחה, ובהמשכה מיטשטשות הדמויות עצמן כמעט לחלוטין ורק שיחתן שלטת בכיפה.

בסיפורת הדיאלוגים האירופית מקובל לעיתים השימוש בסיפור-מיסגרת לצורך הצגת הדמויות ופרישת הרקע הלוקאלי, או לשם הסבר כיצד הגיעו השיחות לירי המביא-לבית-הדפוס (שאינו אלא המחבר האמיתי). גם בדיאלוגים העבריים נדרש המחבר לעיתים קרובות לקונוונציה של סיפור-המיסגרת, ואילו ב"שיחה בין שנת תק"ס ובין שנת תקס"א" אין כל סיפור-מיסגרת, עמוד השער בלבד משמש להסבר-רקע על הדמויות ("אשה אל אחותה מדברת כנוף [= כגוף] בעלת חיים"), תוכן השיחה ("על דבר כת החדשה, המחשבת קץ הימים, ומשתעצת בדברי אלקים עניינים נצחיים") ומגמתה ("מנחה לשנה החדשה, לכל המשתוקקים לדעת תולדות הזמן"). ואילו העמוד הראשון פותח על-אחד בפגישת שתי השנים ובישיחתן.

גם מבחינת תיאור המקום שונה שיחה זו מ"שיחות המתים" כמה שאינה מתקיימת במציאות שלאחר המוות, כשרות האליזיום, או בעולם התחתון. על אף איזכור העיר פראג⁸ כמקום שבו שוכנים בני הכת החדשה — השיחה עצמה נעדרת כל מיקום גיאוגרפי של ממש. השתיים נפגשות "על אם הדרך" (עמ' 1) הסתמית, "בהלכה לה לעזוב את חוג הארץ" (שם). הזמן החולף מעוצב, אפוא, כישות ערטילאית, הנמצאת ב"נאות בני האדם", "עלי הארץ", (שם) שלא במקום גיאוגרפי מוגדר. בעזיבתה יוצאת השנה את "חוג הארץ". יעדה אינו ברור, אך מקורה הוא "הזמן הלא היא אמנו אשר הולידתנו" (שם). אופן העזיבה מתואר בידי המחבר בניב העברי "ואני אלכה בדרך כל הארץ" (עמ' 6), הומו על פטירה מן העולם.

גם אם אין מיקום גיאוגרפי של ממש, שבו מתקיימת השיחה, הרי שבאיזכור הנוף נדרש המחבר לקונוונציה הרווחת הן ב"שיחות המתים"

מאבק בין השתיים: מי מהן תתגבר על חכמה, מאבק שיש בו מסממני העימות הנעדר אומנם באופן חיצון מן הדיאלוגים, אך נמצא ברובד סמוי שבו.

בנוסף למתחים אלה משתדל המחבר לגוון מעט את הדיאלוגים באמצעות מעשיהן של הדמויות ותגובותיהן לנאמר. הפעולות מצוינות בסוגריים בראש הקטע הדיאלוגי או בסופו, כמעין הוראות-במה למישחק. ראוי לציין, כי טכניקה זו מקובלת ב"שיחות המתים" האירופיות והעבריות, אף כי הדיאלוגים הללו לא נועדו להצגה. פגישת הדמויות מצטיירת באמצעות פעולה: לחיצת-יד לשלום והקונוונציה המקובלת של חיבוק: "נופלת על צוארה ומחבקת אותה" (עמ' 1).

פגישות האישיים ב"שיחות המתים" מתוארות לעיתים כאותו מטבע-לשון¹⁰ וקרוב לוודאי, שאפשר לראות בכך את זיקת ה"שיחה" שלנו לז'אנר של "שיחות המתים" העבריות. בין מעשי הדמויות יש להזכיר את כיסוי הפנים מבושה ("מכסה פניה, ובכל רשומי-פניה, נראה בושה וכלימה", עמ' 4), המאפיין את תק"ס בראשיתה של ה"שיחה". דבריה של הדמות נראים בדרך כלל כמדוקלמים, אך כדי לשבור את רצף הדיקלום וההדגונית שבמונולוג ארוך משתמש המחבר בציוני אופן האמירה, כגון "[בקצף]" (עמ' 5), "[נבמהירות]" (עמ' 3) ו"[בדמעות]" (עמ' 5), ואף טכניקה זו מופיעה ב"שיחה בארץ החיים"¹¹ שתי הדמויות נאנחות וברכות (עמ' 5, 26), ועיצוב פאתטי זה מסייע, כאמור, לא רק באיפיון הנשוי, אלא גם בשבירת רצף המונולוגים. שתיהן הולכות יחדיו, כמקובל בדאנר של "שיחות המתים", ויושבות בצל עצים על-מנת לשוחח בניחותא (עמ' 6). בסופה של השיחה, לאחר תיאור המצב הרוחני והדתי הירוד כתוצאה מהתגברות משיחות-השקר, מציע המחבר המשכיל שתי דרכים לפיתרון המצב. הדרך השנייה מפתיעה בשמרנותה ובגישה הפאסיבית. תק"ס מזכירה את קדושת היום: "ועתה את זאת נעשה עוד, למען אחינו בני ישראל אלה. הלא יום פקודה היום, יום בוא כל היצורים לפני בוחן לבות ומחשבות כל אדם גם ברואים יחד", והיא מציעה: "הבה! גם אנחנו נשפכה לבנו לפניו להתפלל" (עמ' 35).

פעולה זו — התפילה — חותמת את ה"שיחה" ואל-נכון היא מתאימה לתקופת-השנה שבה היא מתקיימת, דהיינו ער"ה. אך היא מעתיקה את הפיתרון לספירה טראנסנדנטאלית. עצם השימוש בפיתרון שאינו בתחום המעשה עשוי להעיד על היוואשות כלשהי מפיתרון אנושי.

עם זאת, המחבר המשכילי נדרש גם לפיתרון מעשי שהוא בתחום האנושי, ובכך הריהו נאמן במידה רבה לדרכו כמשכיל, הדרוש טובת עמו ושואף לתיקון מידי. המחבר שם את דבריו בפי שנת תקס"א: "ועוד תרופה אחת למחלתם השגעוני; אם יעמלו הכותבים דברי צחות לכתוב על עניניהם ההבלי כתבי התול ושחוק, (סאטיראטיגע שריפטן) ויעמידו מעשיהם, ודרשותיהם, וחזיונותיהם לצחוק והוללות בפני עיניהם, ובפני כל קהל העדה, כי חלי נפש כאלה לא יוכלו להרפא, כי אם על אופן זה, בעשות סכלותיהם למשחק וללעג לזכר עולם ולמשמרת, למען יראו אפרים כי הכל רעות רוח סתריהם וסודותיהם, ולא יתאו לדעת אותם; כי מלבד אלה לא יעלו להם צרי התרופה עד עולם. כי כל הויכוחים, ראיות מהשכל, ומפורסמות, התנגדות ורדיפות, לא יועילו כלל, לקשית אמונת ההבלי הזאת, ונהפוך הוא, כל עוד אשר יתנגד איש נגדם כן יחזק אמונתם השוא כנועד לכל קורא בספרים" (עמ' 33-34).

אין כל ספק, שכמידה שמשכיל זה מבטא עמדה משכילית, הריהו מצטייר כמתנגד מושבע לשכתאות, ואין למצוא בעמדתו כל אהדה לתנועה זו על אגפיה השונים או כל גילוי של קירבה איזו שהיא של השכתאות לתנועה ההשכלה העברית. ועוד ראוי נושא זה, שהוזכר כידוע על-ידי גרשום שלום, שייבדק היטב.

התרופה המעשית שמציע המשכיל היא הסאטירה, שבאמצעותה יושמו בני הכת המשיחית ללעג ולקלס. לא מן הנמנע, שהמחבר מחשיב את חיבורו זה כיצירה סאטירית, שנועדה להתל בפראקסיטים אף כי אינו אומר זאת במפורש. אכן, ביקורת בוודאי כלולה ביצירה זו, אך סאטירה של ממש — אין. מכל מקום, גילוי עמדתו של המשכיל בדבר תפקודה של הסאטירה העברית מהווה עדות ממקור ראשון בדבר התפנית

אירופיות והן ב"שיחות" העבריות. שיחה שתי השנים מתרחשת "תחת לון השיחים" (שם). שימוש זה של שיחה בצל אילנות מצוי, כאמור, וזכר, ב"שיחות המתים", והוא נועד לאפיין את העולם הבא בתמונת-גן-עין העליון על-פי מתכונת גן-העדן המתואר בספר בראשית. מחבר זאתנו מבכר את השימוש ב"אלון השיחים" משום מישחק המילים: זה — — שיחה.

תחושת הזמן החולף מודגשת ביותר ב"שיחה" זו, כשכל עיקרה הוא ילופי הזמנים. השימוש בכיטי "נטה היום לפנות" (עמ' 27) מאזכר זיכרים המצויים בתפילות הימים הנוראים ובעיקר בתפילה נעילה. וזרת בין-השמשות ויום-הדין מרחפת על-פני היצירה והיא רווייה מה פסימית וכדאי והרגשה של חוסר-ישע. החומר האינפורמאטיבי מצוי ב"שיחה" על התגברותה של הכת הפראקסיסטית ועל השפעתה הרסנית יעניין במידה רבה את חוקרי ההיסטוריה היהודית ואת מתמחים בתולדות משיחיות השקר. המחבר מייחס לר' יחזקאל לנדא, זה של פראג, שאותו הוא מעריך, את מניעת התפשטותה של הכת. אך חזר פטירתו התחזקה הכת (עמ' 30).

בהערות-שוליים מופיע קולו של המחבר המוסר מידע מפורט על דעות המשיחיות ואף מעריך את הנוק שגורמה בקהילות ישראל. נזת אלו היו מקובלות בסאטירה העברית ואף בדאנר הדיאלוגי. כן מופיע קולו, לעיתים, בהערות הממוסגרות בסוגריים בתוך המונולוגים (עמ' 14, 21). אופיו המיוחד של הדיאלוג, בדאנר סיפורי, אינו מנוצל ולא על-ידי מחבר ה"שיחה" בין שנת תק"ס ובין שנת תקס"א. "אלוג מצטיין בדרך-כלל כמה שהוא מציג זוויות-ראייה שונות ואף נגודות ובעימות הנוצר בין יריבים אידיאלוגיים המשתתפים בו. ואילו ב"שיחה" שלפנינו אין עימות של ממש בין דעות שונות ואין כל ז' של קונפליקט בין שתי הדמויות. ואף-על-פי-כן הצליח המחבר עוד דיאלוגים ולא מונולוגים המדוברים בשניים. זאת עשה באמצעות זלוחיה של תקס"א, "אי-ידיעתה" את המאורעות שאירעו בזמן לטונה של שנת תק"ס וסקרנותה "האנושית" לדעת וללמוד. כל אלה זת על-ידי המחבר במטרה לדרבן את הדמות הוויחיקה לספר את זתייה כסיפור מעשה — בחווייה אישית שאירעה לה עצמה ושבה ז מעורבת — ולא כהיסטוריה יבשה או כמידע קר ובלתי מחייב. זים אחדות מתייחסת תק"ס לדבריה כאל "סיפור"⁹

זמות זו, תק"ס, מתבוששת מן המעשים שאירעו בשנת שילטונה ומן נזת שהושמעו בה, והיא מערצבת בידי המחבר כדמות המשתדלת ולימם מחברתה הצעירה. ואילו זו מערצבת כחוקרת הנוחשה שרתה לחשוף את האמת. תק"ס מעורבת במאורעות שעליהם היא זרת והיא מאופיינת כבעלת מחוייבות לגבי מה שהתרחש בזמן זטה. מעורבותה מסתברת מתוך חששה שמא תיכנס להיסטוריה זאון-עולם ושמה ייזכר לחרפה (עמ' 5).

זנוכח "הצטנעותה" של תק"ס והסתפקותה בהכללות ("כי כבר היו זה אשר לפניך, מיום הוסדה חברת האדם... ומלבד הקורות כמו אלה, זל מאומה", עמ' 3) דוחפת אותה חכמה שלא להסתיר דבר; "אין זאומה? אין מאומה?" (שם)... "למה זה תחאפק רוחך? המכסה את זתך את המקרים אשר קרו, בשכבר לקחה אזני שמץ מנהם, ועוד ז נפשי לדעת את עקרי הדברים כי יקרים המה ורבי ערך לתולדות זתן? נא אל תעלימי ממני!" (עמ' 4).

ז"קס"א מגלה ידיעה כלשהי בנושא שאינו בתחומה, שכן אי-ידיעה זמה לא תביא את התוצאות הרצויות למחבר, דהיינו מסירת המידע ז"ט"א — — ובמובן, לקורא, הצמא, כמוה, לקבל פרטים מדוייקים זגון ראשון ובר-סמכא.

זאלוג יוצר, איפוא, מתח בין שתי הדמויות: הראשונה המהססת ז"ה את ליבה והשנייה המעתיקה ומפצירה ברעותה. נוצר גם מעין זגון ראשון ובר-סמכא.

9. יחזקאל לנדא "סיפורי" — עמ' 28: "כלו תמו ספורי" — עמ' 34.
10. "יפול על צווארי מב"מנו וישקהו" ב"שיחה בארץ החיים".
11. שני השימושים הראשונים מופיעים בה כלשונם.
12. נחל הבשור, עמ' ח.

שהתרחשה בסיפרות ההשכלה העברית מאז הכריז נפתלי הירץ וייזל את
הצהרתו השמרנית החשובה בשנת 1783, שאל לעורכי המאסף לפרסם
דברי סאטירה והיתול בכתב-העת¹². כמובן, יש להוסיף, שעורכי
המאסף לא שעו להגבלתו של וייזל ואכן פירסמו סאטירות בוטות
בשנות ה-90 למאה הי"ח. בשילהי המאה מבטא ברוך ייטליש, מחבר
השיחה, את ההסבר להתגברות השימוש בסאטירה בסיפרות העברית
באותה עת: ככלי-ביקורת לתיקן פני החברה היהודית.

יש להדגיש, כי על אף דעיכתו של המרכז העברי בברלין, עם הפסקת
הופעתו של המאסף בשנת תקנ"ז (1797), עדיין מוסיפים כמה מסופריו
לפרסם מיצירותיהם בשפה העברית, וברוך ייטליש הוא אחד מהם.
מעניין במיוחד, שהסופר המשכיל ביכר להגיש נושא פולמוסי בלבוש
סיפורתי על-מנת לחבבו על הקורא.

ישיבה אוניברסיטה, ניו-יורק

י"ד אלול תשמ"א

